

Alon Rachamimov

Hűségellenőrök

Osztrák–magyar cenzorok az I. világháború idején*

Az emberi együttélés új korszaka

Az I. világháború egyik legmeghatározóbb közös élménye a fogság volt. A négyéves küzdelem során hozzávetőlegesen 8,5 millió – tehát nagyjából minden kilencedik – katona fogságba került.¹ A háborúban részt vevő országok közül azonban egyik sem nézett szembe olyan komolyan a hadifogoly-kérdéssel, mint az Osztrák–Magyar Monarchia: a kettős monarchia által háborúba küldött 8 milliós seregből 2,77 millió katonát érintett, s többségük (2,1 millió katona) Oroszország területén került hadifogságba.² Az utolsó foglyok – közel 430 ezren – csupán az oroszországi polgárháborút és az újonnan létrejött Nemzetek Szövetsége által folyósított összegek kifizetését követően térhettek vissza Közép-Európába.³

Nem érhet minket teljes meglepetésként az, hogy a háború alatt az Osztrák–Magyar Monarchiában egy kifejezetten komoly cenzori intézmény jött létre annak ellenőrzésére, hogy a hadifoglyok milyen információkat osztottak meg, és hogy el tudják fogni és meg tudják semmisíteni azokat a leveleket, amelyeket bizonyos okokból kifogásolhatónak találtak. Egy ilyen, 1917. október 7-én Oroszországból küldött levélen akadt meg például a bécsi cenzorok szeme, akik azt „cionista” tartalma miatt fogták el és akadályozták meg, hogy eljusson címzettjéhez, a fiatal zsidó értelmiségi Robert Weltsch-hez Prágába.⁴ A levélben a később nacionalizmuskutatóval foglalkozó történész, Hans Kohn, akivel több közös publikációt

* A fordítás alapjául a következő szöveg szolgált: RACHAMIMOV, Alon: Arbiters of Allegiance. Austro-Hungarian Censors during World War I. In: *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Ed.: JUDSON, Pieter M. – ROZENBLIT, Marsha L. New York, NY–Oxford, Berghahn Books, 2004. 157–177. A fordítás elkészítését az Innovációs és Technológiai Minisztérium, illetve az ELTE támogatta a Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program keretében.

¹ Az I. világháború alatt fogvatartottak becsült számához lásd: RACHAMIMOV, 2002. 1. fejezet; FERGUSSON, 1998. 369. 42. sz. táblázat; KLEVANSKII, 1965. 22–25; DAVIS, 1983. 165; 190. 1. lábjegyzet; WEILAND–KERN (Hg.), 1931. Statisztikai melléklet.

² Leopold Kern számításai a hadügyminisztérium adatai alapján. Vö: WEILAND–KERN (Hg.), 1931. Statisztikai melléklet; RACHAMIMOV, 2002. 1. fejezet.

³ RACHAMIMOV, 2002. 6. fejezet.

⁴ ÖStA KA AOK (1918) GNZB, Karton 3757., Akte 5003. Hans Kohncionista időszakához lásd: LAVSKY, 2002.

is jegyezték, oroszországi politikai tevékenységéről számolt be az 1917-es zsidó nagyünnep alatt:

„160 zsidó [hadifogoly] tiszt előtt beszéltem mind az engesztelés napján, mind a szukkot ünnep alatt számukra bemutatott szertartásokon. Mivel korábban sokan nem halottak még cionistát beszélni, ezért a hatás rendkívüli volt. Többekkel beszélgettem aztán privátban vagy kisebb csoportokban, és az agitációnk a számok tekintetében nagyon sikeresnek mondható, de ugyanígy intellektuális és társadalmi szempontból is. Különös szerencsémre »régi cionistákra« is hatást tudtam gyakorolni, így ők is megismerkedhettek a Buber, Bar Kochba és Weltsch nevekkal. Ámulatba esnél, ha megtapasztalhatnád az itt feltörő cionista energiákat. Számomra az elmúlt 14 nap eksztázisban telt el. Arra is rájöttem, hogy milyen sokat tanultam a fogságban, és hogy milyen hálásnak kell lennem azért az érettségért és alaposságért, amihez ez a 15 hónapnyi fogság hozzásegített.”⁵

A levél további részeiben Kohn türelmetlenül kérte Weltschet, hogy írjon neki gyakrabban, bevallva, hogy „a fogságban az ember látásmódja kiélesedik, ám egyúttal nosztalgikusabbá és elfogulatlanabbá is válik. Ma már másképp gondolkodom a legtöbb kérdésről (és nem csak a cionizmus ügyében); sokkal radikálisabb és eltökéltebb vagyok, mint három évvel ezelőtt. Mi itt mindannyian abban reménykedünk, hogy nem volt minden hiábavaló, és az emberi együttélés új korszaka jön majd el, amely felszámol mindenféle korlátozást és tudattalan önámítást.”⁶

Kohn lelkes szavai azonban nem jutottak el Prágába; idővel az osztrák-magyar hadifoglyoknak a cenzorok által kiszűrt és elfogott levelei közé kerültek. Mindazonáltal, még öt évtizeddel később is, amikor Kohn úgy döntött, hogy megírja az emlékiratait és reflektál az élete és a karrierje fordulataira, úgy érezte, hogy a fogság játszotta a legfontosabb szerepet élete alakulásában.⁷ A börtönben eltöltött időszak Oroszország, Szibéria és Turkesztán (ma Közép-Ázsia országai) különböző területein az orosz nyelv és kultúra iránti mélyebb elismerésre sarkallta, s eközben megismerkedhetett a nem-nyugati kultúrák és mentalitás sajátosságaival is. Kohn bevallása szerint az 1915 és 1920 között fogságban töltött évek „olyan mértékben befolyásolták a kilátásaimat és állították új irányba az életemet, amit 1914-ben még aligha láthattam előre”.⁸

Az osztrák-magyar cenzorok számára azonban Kohn messianisztikus vágyódásai gyanút keltően hazafiatlannak tűntek. Ez minden bizonnyal nem az volt, amit a Habsburg Monarchia elvárt azoktól a hű katonáktól, akiket az elfogatás szerencsétlensége sújtott. Mindenesetre Kohn személye kevésbé számított a bécsi hivatalnokok számára, sokkal inkább azon vélt politikai attitűdök reprezentásának tekintették, amelyek az osztrák-magyar foglyokat ekkoriban jellemezték. Előfordulhat, hogy Kohn pacifistának tűnő, az „emberi együttélés új korszaka” irányában megfogalmazott vágyain szélesebb körben is osztoztak a foglyok? Vagy csupán egy különös értelmiségi tévelygése voltak, aki nem volt képes felismerni

⁵ ÖStA KA AOK (1918) GZNB, Karton 3757., Akte 5003.

⁶ Uo.

⁷ KOHN, 1964. 89–90.

⁸ Uo., 90.

azt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia ősellensége a szeme előtt esett szét? Az a kellemetlen tény, hogy oly sok katona került hadifogságba az I. világháború után, ezt a kérdést különösen kiélezette tette, s ez vezetett egy figyelemre méltó kém-szervezet kiépítéséhez Bécsben, amely a hadifoglyok leveleinek elfogásáért felelt. Több mint ezer cenzor egyidejű alkalmazásával és levelek millióinak végigolvasásával a Habsburg hatóságok igyekeztek felmérni a csapataik lojalitását és politikai szemléletüket. E tanulmány legfőbb célja, hogy áttekintse mindazokat a véleményeket és viselkedésformákat, amelyeket a cenzorok „hazafiasként” azonosítottak és mindazokat, amelyekre a „gyanú”, „a hűtlenség” és a „hazafiatlanság” árnyéka vetült. A továbbiakban amellett szeretnék érvelni, hogy a cenzorok, azon túl, hogy képesek voltak felismerni azt, amikor a katonák tiszteletüket nyilvánították a császár/király felé, valamint azt, hogy amikor az ellenségtől elszenvedett személyes szenvedésüket és az iránta érzett gyűlöletüket fogalmazták meg, küzdöttek a „hazafiasság” és a „lojalitás” fogalmainak definiálásával. Ennek következtében számos tevékenységet és véleményt minősítettek „gyanúsnak” és „hűtlennek”. Mivel azonban a cenzorok kettős mércét alkalmaztak a „lojálisnak” és a „hűtlennek” tekintett nemzetiségek esetében, nem voltak képesek detektálni a levelekben az állam felé megnyilvánuló őszinte támogatást.

Patriotizmus és a soknemzetiségű állam

A hadviselés egyre kiterjedtebbé válása a 19. század folyamán Európa-szerte azt a benyomást keltette, hogy egy adott ország hadseregének mérete alapvető fontosságú a nemzetközi szinten betöltött szerepének megtartásához (vagy erősítéséhez).⁹ Ennek eredményeként a kislétszámú, professzionális katonaság mellett elterjedt a széles körű toborzással összeállított, tartalékosokra építő seregek. Mindez azonban egy új katonatípus megszületését is elősegítette, valamint egyre inkább a polgári katonaság került előtérbe.¹⁰ Ezek a katonák már csupán rövid ideig teljesítettek sorkatonai szolgálatot (az Osztrák–Magyar Monarchia esetében ez három év volt), háborús helyzetben pedig bármikor könnyen mobilizálhatónak kellett lenniük és elszántan kellett küzdeniük a hazájukért.¹¹ Az azonban, hogy ezek az emberek alapvetően polgári életet éltek és nem álltak a katonaság folyamatos ellenőrzése alatt, egyben azt is jelentette, hogy lehetetlen volt őket csupán kényszerítő eszközök segítségével motiválni. A polgári katonák sokkal inkább igényelték a közös cselekvésre sarkalló célt, és azt, hogy a szolgálatot átszójék ezek az eszmék, a katonaságot ezzel a „haza iskolájává” formálva.¹²

⁹ Az Északnémet Szövetség például 1870-ben 1,200,000 katonát küldött a harctérre, kétszer annyit, mint ahánnyal Napóleon Oroszországba indult; ez a legnagyobb 18. századi hadseregek létszámának tizenötöszöre volt. Vö. HOWARD, 1975. Lásd még: KEEGAN, 1976; KEEGAN, 1993. 359–366.

¹⁰ A francia forradalom időszakában bevetett hadseregek az elsők között voltak képesek demonstrálni a „néphadseregekben” rejlő erőt, ugyanakkor a toborzás rendszerének kidolgozása egyáltalán nem számított könnyű feladatnak. Vö. WOŁOCH, 1994. 13. fejezet.

¹¹ DEÁK, 1990; ROTHENBERG, 1976.

¹² A modern társadalmakban kialakított fegyelmező technikákról és a hadsereg szerepéről lásd: FOUCAULT, 1979; WEBER, 1976. 298.

Annak nehézségei azonban, hogy a katonákat meggyőzzék arról, hogy az állam a *hazájuk*, jól dokumentáltak még olyan, önmagukat „nemzetállamokként” definiáló országokban is, mint Franciaország, Olaszország vagy a Német Császárság, ahol a nyelvi, kulturális és érzelmi kötődések mindenekelőtt lokálisak voltak, legalábbis a 19. század utolsó évtizedeiig.¹³ Az Abesszíniában 1896-ban elszenvedett megalázó vereség után szállóigévé vált az olasz oktatási miniszter, Ferdinando Martini megállapítása, miszerint *„létrehoztuk Olaszországot: itt az ideje annak, hogy megteremtjük az olaszokat is”*.¹⁴ Az érzelmi kötelékek létesítésének feladata azonban sokkal nagyobb feladatot jelentett egy olyan soknemzetiségű dinasztikus államban, mint a Habsburg Monarchia, ahol az államot az uralkodócsalád öröksége, és nem a népszuverenitás megtestesülése jelentette.¹⁵ Másképpen fogalmazva, Nyugat-Európa fejlődő nemzetállamaival szemben a Habsburg Monarchiában hiányzott az a magától értetődő közösségi „mi-érzés”, amelyben az összes – egyébként szét-tartó – identitás összeérhetett volna. Az a látszólag racionális, Nyugat-Európára jellemző ív, amit az egyénitől a falusin vagy városin és regionálisan keresztül a nemzeti identitás és a nemzetállami identitás irányába mutató fejlődés előrevetített, még elméleti szinten sem mutatkozott ennyire egyszerűnek a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában. Ennek következtében az egyének valóban szorosan kötődhettek a születési régiójukhoz és egy-egy nemzetiséghez a Monarchián belül, a nemzetállami törekvéseiket azonban már egy másik európai állam testesítette meg (például Németország, Románia, Szerbia vagy Olaszország). Ugyanezt azonban meg is fordíthatjuk, a Habsburg alattvalók ugyanis érezhettek egyfajta kötődést a soknemzetiségű állam iránt, miközben vágyódhattak egy elképzelt nemzetállamra, akarva-akaratlanul is feloldatlanul hagyva egy ilyen pozícióban rejlő ellentmondásokat. Egy cseh nacionalista tehát álmodozhatott egy erős és független cseh hazáról, mindeközben támogatva egy erős, életképes Osztrák–Magyar Monarchiát, amelynek léte szükségszerű a német és orosz expanzíós törekvések visszaszorításához. Erre az alapállásra helyezkedett a cseh nacionalizmus atyja, František Palacký, meghirdetve a nagy hatást gyakorló „ausztroszlávizmus” koncepcióját.

A Habsburg vezérkari főnök, Franz Conrad von Hötzendorf tábornok számára a lojalitásnak ezen kusza szálai meglehetősen nyugtalanítónak tűntek. A centralizációt dinasztikus elképzelések és germanizáló tendenciák mentén elképzelt Conrad kevésbé tolerálta a csehek és a magyarok nacionalizmusát.¹⁶ Még 1906-os vezérkari főnökké való kinevezése előtt is meg volt győződve arról, hogy a Monarchia belső és külső ellenségeit csupán erőteljes katonai fellépéssel lehet megtörni.¹⁷ Az I. világháborút megelőző években Conrad valósággal bombázta a külügyminisztériumokat különböző feljegyzésekkel *„romboló nacionalista elemekről, különösen Csehországból, Bosznia-Hercegovinában, Galíciában és Dél-Tirolban”*, és megelőző háborút sürgetett Ausztria *„született ellenségei”* (Olaszország és Szerbia)

¹³ CONFINO, 1997. 2. szakasz. Lásd még: APPLGATE, 1990; HOBBSAWM, 1990; WEBER, 1976.

¹⁴ Idézi: CONFINO, 1997. 15.

¹⁵ JÁSZI, [1929]. 436. A császári és királyi seregben szolgáló zsidó katonák érzelmi kötődéséről a hadsereghez, illetve a többnemzetiségű államhoz lásd: ROZENBLIT, 2001.

¹⁶ ROTHENBERG, 1976. 144–145.

¹⁷ Uo., 144.

ellen, ezt látta ugyanis a probléma egyetlen lehetséges megoldásának.¹⁸ „*Csupán a pozitív célokat kitűző agresszív fellépés*” – írta Conrad – „*mentheti meg ezt az államot a pusztulástól*”.¹⁹ Egy sikeres háború egyértelmű üzenet lenne mindazon alattvalóknak a Monarchián belül, akik nem voltak megfelelő mértékben császárhűek, miközben meg is erősíthetné az Osztrák–Magyar Monarchia pozícióját a nemzetközi szintén. Mindenesetre a tábornok 1914. június 28-án bizalmasan bevallotta Gina nevű szeretőjének, hogy még egy sikertelen háború is kevésbé lenne fájdalmas, mint a lassú hanyatlás, „*mert egy ilyen ősi monarchia és hadsereg nem pusztulhat el dicstelenül*”.²⁰

Conrad a Monarchia jövőjét illető, gyakran hangoztatott pesszimista jóslatai ellenére azonban az osztrák–magyar katonákat mindenféle nehézség nélkül sikerült mozgósítani 1914 nyarán.²¹ Az az akarat, amellyel ezek a Habsburg polgár-katonák az országukért harcoltak, és az a látványos, széleskörű támogatás, amely a háborús erőfeszítéseket övezte, rámutathat a népeiségre jellemző lojalitás meglétére és részben még mélységére is. A városokban összegyűlő izgatott tömegeket bemutató fényképek aligha térnek el azoktól, amelyek Franciaországban, Oroszországban vagy Németországban készültek. Akár valóban széleskörű „háború iránti lelkesedést”, akár csak „burzsoá háborús lelkesedést” jelentettek ezek a tömegek, ahogy mostanában néhány történész érvel, az mindenesetre vitathatatlan, hogy a fényképek mindenhol rendületlen támogatásról tanúskodnak, legyen az egy nemzetállam vagy egy soknemzetiségű állam.²² Az osztrák–magyar Hadsereg-főparancsnokság (Armeeoberkommando, AOK) jelentései arról tanúskodnak, hogy a háború előtti pesszimista helyzetértékelésekhez képest az általános mozgósítás egyszerűen ment, és még olyan „problematikus” helyeken sem okozott problémát, mint a cseh nyelvterület.²³ Ha a „*patriotizmus*” – Carlton Hayes egyszerű definícióját követve – „*a haza iránt érzett szeretetet jelenti*”, és ha a hajlandóság arra, hogy valaki feláldozza az életét a hazájáért, ennek a szeretetnek a kifejeződése, akkor 1914 nyarán az osztrák–magyar polgárok legalább annyira patriótának mutatkoztak, mint bármely más ország polgárai.²⁴

A várt rövid háború azonban egy hosszú és költséges vállalkozássá nőtte ki magát, és azzal együtt, hogy az események egyre több kedvezőtlen fordulatot vettek, és az osztrák–magyar császári és királyi hadsereg jelentős része orosz, szerb és olasz hadifogságba került, a Hadsereg-főparancsnokság berkeiben újra felütötte a fejét a bizalmatlanság a besorozott polgárság bizonyos csoportjai iránt, gyanítva, hogy a hiányzó lelkesedés vagy egyéb, még veszélyesebb tendenciák felelhetnek a sikertelenségeikért.²⁵ Ez állt a háttérben annak, hogy az osztrák–magyar katonai

¹⁸ HERWIG, 1997. 10.

¹⁹ Uo., 9–10.

²⁰ Uo., 11.

²¹ Uo., 33–37; RAUCHSTEINER, 1993; ZEMAN, 1961. 42–44.

²² Lásd: FRITZSCHE, 1998; FERGUSON, 1998; BECKER, 1985.

²³ ZEMAN, 1961. 42.

²⁴ Annak ellenére, hogy a nacionalizmus kutatás elméleti irodalma rendkívül kiterjedt volt az elmúlt két évtizedben, meglehetősen kevesen foglalkoznak a patriotizmus kérdésével. Lásd például: HUBERTUS, 1995. Bevezetés; HOBBSAWM, 1990. 3. fejezet; HAYES, 1937.

²⁵ TUNSTALL, 1993. 7–8. fejezet.

vezetés levelek és képeslapok körültekintő vizsgálatával igyekezett értelmezni a látszólagos „hazafiatlan” és „hűtlen” viselkedésmódokat.

Az osztrák–magyar hadifogoly-cenzúra

A katonák számára a hadifogság hosszú évei alatt a levelek és a képeslapok jelentették a kapcsolattartás legfőbb eszközét az otthonmaradottakkal. A levelezés tette lehetővé, hogy a hadifoglyok megosszák a hadifogság alatt szerzett élményeiket: így tájékoztathatták az otthoniakat az elfogásuk tényéről, panaszkodhattak, utasításokat adhattak, kiírhatták magukból a frusztrációikat, kifejezhették a honvágyukat, pénzt kérhettek, vagy értesülhettek olyan pletykákról, mint például, hogy melyik rokon kivel követett el házasságtörést.²⁶ A hadifogoly Majer Freund a következőket írta feleségének, Rachelának Galíciába: „*Elegem van Jacob Eislerből. Viszonya van itt egy keresztény nővel, akivel Amerikába akarnak szökni. Kérlek, mondd el a feleségének, Beilynek.*”²⁷ A levelekben néha olyan, a foglyok között keringő szóbeszédek is felbukkantak, amelyek tovább fokozták a félelmeiket és szorongásaikat.²⁸ Ivan Rom 1915. február 24-én így írt édesanyjának Krajnába (ma Szlovénia):

*„Meg kell osztanom veled azokat a híreket, amelyek nemrég érkeztek Ausztriából. Azt mondják, hogy minden ötödik hadifoglyot, aki most Oroszországban tartózkodik, Ausztriába érve lelőnek majd. Mi, akik 3 hónapon keresztül vívtuk a véres csatákat, egyáltalán nem ezt érdemljük. Azt, hogy ezt valóban megteszik-e, majd meglátjuk. Talán ez a hír annyira felbosszantja majd a katonákat, hogy inkább Oroszországban maradnak, minthogy visszatérjenek.”*²⁹

A hadifogoly-levelezés volumenét a fogságba került osztrák–magyar katonák és a Monarchiában fogva tartott ellenséges katonák rendkívül magas száma növelte lenyűgöző mértékűre.³⁰ A beérkező és kimenő levelek napi átlaga 1914 szeptemberében 8000 levél volt, ez azonban 1915 elejére már 75 ezerre, 1916 elejére 266 ezerre és 1916 novemberére 455 ezerre nőtt, és ez a szám változatlan maradt az egy évvel később bekövetkezett bolsevik forradalomig.³¹ Minden levél nagyjából egy hónap alatt jutott el a címzettjéhez, esetenként azonban nem kevesebb, mint hat hónapig

²⁶ ÖStA KA AOK (1916), GZNB, Karton 3745, Akte 4117/2.

²⁷ Uo.

²⁸ Az elismert francia történész, Marc Bloch is meglepődéssel reagált a szóbeszédek gyakoriságára és befolyására a frontokon az I. világháború időszakában. Az egyik első mentalitástörténeti elemzése is ebben a témában született: BLOCH, 1921; BLOCH, 1988.

²⁹ Kroatisch-Slovenisch Gruppe Separat Bericht. ÖStA KA AOK (1914–1915), GZNB, Karton 3726., Akte 418.

³⁰ Hivatalos osztrák adatok szerint 1,861,000 ellenséges katona volt az Osztrák–Magyar Monarchia területén. A legnagyobb létszámú csoport az orosz (1,269,000) és olasz (369,600) hadifoglyoké volt. Vö. WEILAND–KERN (HG.), 1931. Statisztikai melléklet.

³¹ Az Oroszországban egyre zavarosabbá váló politikai viszonyok 1918 tavaszára nagyon visszavetették a levelezés mértékét, 1918 nyarán pedig már csak trükkös és kényszerből születő megoldásokkal lehetett célba juttatni a leveleket.

tartott. 1915. február 23. és október 7. között a bécsi Sacha Kronburg 147 levelet küldött a vőlegényének, Alfred Mayer hadnagynak, aki az Oroszország távol-keleti területein fekvő Razdolnoje hadifogolytáborában raboskodott. Mivel voltak külföldi kapcsolatai, néhány levelet Anglián, Románián és az Egyesült Államokon keresztül küldött (az utóbbi két ország ekkor még semleges volt), és ezzel egy időben a Vöröskereszt hivatalos, Svédországon keresztül vezető útját is használta. Ahogyan azt feltehetően bárki, aki igazán szerelmes, megtenné, részletes statisztikákat készített: Svédországon keresztül átlagosan 105, az Egyesült Államokon keresztül 55–65, Anglián keresztül 45, Románián keresztül pedig 30 napig tartott, míg egy-egy levele célba ért. A Sacha Kronburg által írt levelek mennyiségén túl önmagában lenyűgöző az is, hogy a világháború közepén minden levél, amit Bécsből küldött, megérkezett Oroszország e távoli régiójába.³²

A Vöröskereszt hivatalos útvonalán tapasztalható késések oka az osztrák-magyar hadi cenzúra volt. Az orosz hatóságokkal szemben, akik csak szűrőpróbaszerűen bontottak fel néhány levelet, az osztrák-magyar cenzoroknak minden beérkező és kimenő levelet el kellett olvasniuk. A hadi cenzúra azonban, a kihívások ellenére, egy meglepően nagy méretű és hatékonyan működő hivatallá nőtt ki magát.

A háború alatti Osztrák-Magyar Monarchiában a cenzori gyakorlatokat (mint oly sok más politikai gyakorlatot) a politikai megfontolások mellett legális, félig legális és illegális intézkedések formálták. A cenzori intézmény jogi alapjai a kiegyezésre vezethetők vissza, és egy sor 1867 és 1869 között a Monarchia mindkét felében kiadott törvényre, amelyek engedélyezték bizonyos polgári szabadságjogok felfüggesztését háborús helyzetben. Jelen kontextusban ezek közül a legfontosabb a személyes levelezés titkosságához való jog figyelmen kívül hagyásának lehetősége volt. A hatóságok ezt a felfüggesztést csupán időlegesnek tekintették, amelynek végső ellenőrzési jogát az osztrák és a magyar parlament gyakorolta.³³

A cenzori hivatal körvonalai már 1912 folyamán kialakultak az osztrák-magyar hadügyi minisztérium (Kriegsministerium) és a közös minisztertanács (Ministerrat) képviselői és a vezérkar tagjai között lefolytatott titkos tanácskozásokon. Josef Redlich osztrák alkotmánytörténész és liberális politikus a találkozók sorozatát és az eredményeképpen létrejövő *Dienstbuch J-25a*-t „teljesen jogellenesnek” minősítette, és arra a következtetésre jutott, hogy a cenzori hivatal létrehozásának célja az volt, hogy kiterjesszék a hadsereg hatalmát, azt a látszatot keltve, hogy pusztán az érzékeny információknak az ellenség számára való kiszivárogtatásának akarják elejét venni.³⁴ A *Dienstbuch J-25a* egy Hadi Felügyeleti Hivatal (Kriegsüberwachungsamt, KÜA) létrehozását sürgette az osztrák-magyar hadügyminisztérium berkein belül, hatáskörét – a szándékok szerint – a Monarchia

³² Statistik über Sicherheit und Schnelligkeit verschiedener Routen für die Gefangenschaft nach Russland. ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3737., Akte 2965.

³³ Die Zensur der Kriegsgefangenenkorrespondenzen: Merk- und Handbuch für den Zensurdienst bei der Zensurabteilung des GZNB. ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3733., Akte 2196. Az egyetlen átfogó elemzést az osztrák-magyar hadi cenzúráról Gustav Spann készítette: SPANN, 1972.

³⁴ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3733., Akte 2196; SPANN, 1971. 51–52.

mindkét felére kiterjesztve. A KÜA legfőbb feladata az volt, hogy hatékonyan és gyorsan olyan katonai és egyéb intézkedéseket vezessen be, amelyek elejét vehetik a kémkedésnek, a szabotázsnek és az ellenőrizetlen információk terjesztésének. Ahogyan az osztrák történész, Gustav Spann rámutatott, a KÜA mind nevében, mind szándékaiban egy teljesen új elemként jelent meg a kiegyezés jogi kontextusában, bár támogatói mindent megtettek azért, hogy azt a közösen elismert hadügyminisztérium működése mögé rejtse.³⁵

A KÜA féllegális státusza a háború első heteiben vált nyilvánvalóvá, amikor is Tisza István sikeresen megakadályozta a teljeskörű működését Magyarországon, miközben azt is meghatározta, hogy pontosan mire terjed ki a hatásköre (és mire nem) az ország területén. Ilyen volt például a politikai és sajtóügyek teljes függetlenítése a Bécsben székelő KÜA működésétől, amelyeket a továbbiakban Budapestről kezeltek. Ennek eredményeképpen a magyarországi lapok szabadabb kezet kaptak abban, hogy miről tudósíthatnak a háború folyamán, mint az osztrák lapok. Továbbá, mivel a magyar parlament a háború alatt sem függesztette fel a működését, míg az osztrák Reichsrat 1917 májusáig nem ült össze, Magyarországon a KÜA működését a parlament felügyelte, Bécsben pedig teljes mértékben a hadügynek rendelődött alá.

A KÜA-t öt nagyobb osztályra osztották. A cenzúrával foglalkozó második osztály alá három alcsoport tartozott, a sajtócenzúra, a távirati cenzúra és a levélcenzúra, amelyen belül a hadifogolylevelekkel külön munkacsoport foglalkozott. Hivatalos okok miatt a hadifogoly-cenzúrát nem tagolták be a birodalmi bürokráciába; a Vöröskereszt Központi Tájékoztatási Irodája alá tartozott (Gemeinsames Zentralnachweissbureau des Roten Kreuzes-Auskunftstelle für Kriegsgefangene, GZNB).³⁶

A hadifogolylevelekkel foglalkozó munkacsoportot általánosságban a legjobban szervezett alszervezetnek gondolták az osztrák–magyar levélcenzúrával foglalkozó ügyosztályon belül. Ezt a pozíciót azzal vívta ki, hogy a többi munkacsoporttal szemben a háború kezdetétől fogva centralizált struktúrában működött: míg a külföldi levelekkel foglalkozó cenzorok 1916 őszéig 22 különböző helyszínen dolgoztak, a belföldi levelezést ellenőrzők csak bizonyos „problémás területekre” koncentráltak, és csupán szűrőpróbaszerűen emeltek ki leveleket. A tábori posta szűrésének feladatai pedig az altisztekre hárultak, a GZNB minden beérkező és kimenő hadifogolylevelet egy helyen, Bécsben ellenőrzött. Ez tette lehetővé azt, hogy a hadifogolylevelekért felelős cenzori munkacsoport egyszerre töltött be „kapuőri” és titkosszolgálati funkciókat. A GZNB alaposságát és rugalmasságát nem csupán az osztrák–magyar cenzori hivatal berkein belül ismerték el, de modellként szolgált a német Cenzori Hivatal (Zensurdienst) 1916-os reformjához is (nagy örömmel és büszkeséggel eltöltve Max Ronge tábornokot, a Nyilvántartó Iroda [Evidenzbureau] vezetőjét).³⁷

A GZNB Theodor Primavesi őrnagy vezetése alatt gyors ütemben növekedett, és 1916 elejére már 1150 cenzort alkalmazott, akik 15 nyelvi csoportra osztva (lásd az

³⁵ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3733., Akte 2196; SPANN, 1971. 51–53.

³⁶ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3733., Akte 2196; SPANN, 1971. 53–56; 113–123.

³⁷ SPANN, 1971. 113–123.

1. sz. táblázatot), 35 nyelven olvastak leveleket³⁸ A KÜA személyi állományra vonatkozó utasításai értelmében olyan személyeket kellett alkalmazni, akik „alkalmatlanok voltak a fronton való szolgálatra [...] Am vészhelyzet esetén olyan közkatonák is bevonhatók voltak, akik esetében, bár alkalmasak lettek volna a frontszolgálatra, polgári foglalkozásuk és családi állapotuk garanciát nyújt arra, hogy megfelelő módon végzik el a munkájukat (professzorok, közhivatalnokok, banktisztviselők, stb.).” Mindezekből

Ügyosztály	Tisztek	Közkatonák	Civilek	Összesen
Parancsnokság	4	4	6	14
Információs osztály	1	5	0	6
Anonimizálás és elkobzás	0	19	0	19
Hipercenzúra	1	5	1	7
Posta	2	92	0	94
Egyéb osztályok	7	73	3	83
Balkáni csoport	0	2	7	9
Cseh	11	78	49	138
Német	11	90	92	193
Angol/francia	2	5	11	18
Héber	0	6	3	9
Olasz	11	66	65	142
Horvát	2	22	8	31
Lengyel	16	44	24	84
Román	2	11	11	24
Orosz	4	25	152	171
Szerb	3	20	15	38
Szlovák	1	9	8	18
Szlovén	1	3	5	9
Ukrán	6	19	25	50
Magyar	3	5	6	14
Összesen	88	593	491	1172

1. sz. táblázat. A GZNB személyi állománya (1916. január 21.)³⁹

³⁸ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3734., Akte 2438ad. A GZNB a következő nyelveken dolgozott fel leveleket: német, orosz, olasz, cseh, lengyel, szlovák, szlovén, ukrán, szerb, horvát, román, „besszarábiai” (ma: moldáv), magyar, francia, angol, svéd, héber, jiddis, ladino („zsidóspanyol”, a szefárd zsidók által használt nyelv, mindenekelőtt a Balkánon), spanyol, litván, észt, lett, bolgár, görög, albán, arab, török, perzsa, cserkesz, finn és időnként kínai, japán, illetve egyéb kaukázusi és közép-ázsiai nyelvek. Vö. RAABL-WERNER, 1931. 325.

³⁹ Néhány nyelvi csoportot további alcsoportokra osztottak (például hat orosz alcsoport, három német, két cseh stb.), amelyek a fenti táblázatban összesítve jelennek meg. A magyar csoport megjelölésén kis létszámát az magyarázhatja, hogy igen kevés hadifogolylevél érkezhetett be magyarul. Sok esetben a magyar hadifoglyoknak Oroszországban megtiltották, hogy az anyanyelvükön írjanak, mivel az orosz cenzorok között viszonylag kevesen olvastak folyékonyan magyarul. Forrás: Übersicht über den gesamten bei der Zensurabteilung in Verwendung stehenden Personalsstand, ÖStA KA AOK (1915) GZNB Kart. 3734. Akt. 2438. 1916. január 21.

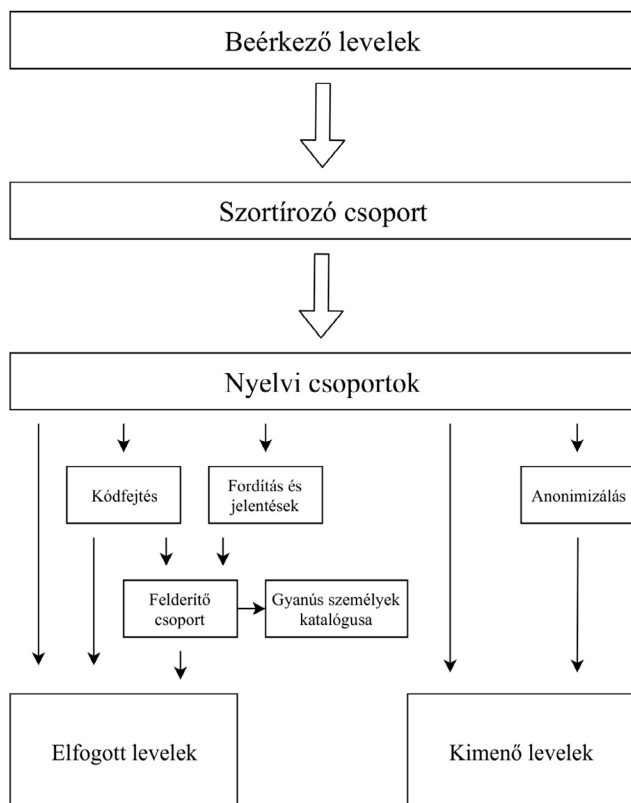
leszűrhető tehát, hogy a Hadi Felügyeleti Hivatal értékrendje szerint egy ideális cenzornak meg kellett felelnie bizonyos nyelvi, intellektuális és társadalmi követelményeknek. A politikai megfontolások azonban ennél is nagyobb szerepet játszottak: a cenzoroknak ebből a szempontból tökéletesen megbízhatónak kellett lenniük. A GZNB-n belül egy speciális csoport, az ún. „hipercenzúra” (Hyperzensur) felelt a beosztottak megbízhatóságának kiértékeléséért. Továbbá minden nyelvi csoport vezetője feladatul kapta a hozzá tartozók rendszeres ellenőrzését és a „szlavofil”, „ausztrófób” és „irredenta” elemek, valamint a „megkérdőjelezhető” véleményt megfogalmazók kiszűrését. A GNZB vezetésének folyamatos panaszai azonban arra utalnak, hogy a hadsereg ritkán küldött megfelelő számú és képzettségű cenzort, akik elbírtak volna a nagy mennyiségű munkával.⁴⁰ Éppen ezért a GZNB olyan civileket kezdett alkalmazni, akik vagy egészen csekély jövedelem fejében, vagy pedig önkéntesként látták el a cenzori feladatokat. Ők idővel a cenzori hivatal állományának majdnem felét tették ki.

Minden hadifoglyok által vagy számukra küldött levél először a szortírozó csoporthoz (Sortiergruppe) került, akik először nyelvek szerint válogatták szét, majd ezres kötegekbe osztották őket. Szintén ők voltak felelősek a „gyanús elemek” és a „gyanúsnak minősített” levelek kiszűréséért. A szortírozó csoporttól a levelek a GZNB legfőbb szervéhez, a nyelvi csoportokhoz (Sprachgruppen) kerültek. A hadifogolyleveleket ők olvasták el, értékelték, elemezték és ezt követően továbbították a megfelelő csoportoknak (lásd az 1. sz. ábrát). A levelek jelentős többsége – havi átlagban 95–98% – problémamentesen került át a kimenő leveleket kezelő csoporthoz (Auslaufgruppe), ahol pecséttel hitelesítették, hogy átesett a GZNB ellenőrzésén. A gyanúsnak minősített levelek esetében a cenzorok két lehetőség közül választhattak. Az első esetben a leveleket lefordították és a Felderítő Csoporthoz (Kundschaftsgruppe, K-Gruppe) küldték, amely főképpen olyan ügyekkel foglalkozott, mint a kémkedés, szabotázs, árulás és dezertálás. A levelek alapján a csoport munkatársai egy cédulakatalógust készítettek a potenciálisan gyanús egyénekről.⁴¹ A K-Gruppe emellett időnként speciális jelentéseket is kapott az egyes nyelvi csoportoktól, amelyekben kiértékeltek a hozzájuk kerülő leveleket.

Amikor a szortírozó csoport vagy a nyelvi csoportok kódolt üzeneteket tartalmazó leveleket fogtak el, a kódfejtő (Dechiffriergruppe) csoporthoz utalták őket. A cenzorok által megfejtendő kódok a naiv módon egyszerűtől (például Németország behelyettesítése a „Willi nagybácsi” névvel) a titokzatoson át (a levelek valódi mondanivalóját jelző betűk pontokkal való jelölése) a szofisztikáltig (titokzatos tinta használata, amely csak vasalással hívható elő) igen változatos képet mutattak. A titkosításra szánt levelek esetén a problémás részleteket németre fordították és a K-Gruppe elé terjesztették (vagy belefoglalták a jelentéseikbe). Az anonimizált leveleket ezt követően a kimenő leveleket kezelő csoporthoz küldték, lepecsételték és továbbküldték. Az anonimizálási technikák nagy népszerűségnek

⁴⁰ A panaszaik időnként meglehetősen abszurdak voltak: néhány cenzor „örüetrohamokat” kapott, míg mások „gondolkodási képessége csökkent”, de érkeztek vádak „akasztófavirágok” (*Galgenvögel*) és bűnözők ellen is. Vö. SPANN, 1971. 154–155.

⁴¹ Mivel ez a cédulakatalógus megsemmisült, nem lehet felmérni, hogy mekkora volt. Az azonban tudható, hogy rengetegféle kihágás adhatott okot gyanúra, és ebből következően sokan kerülhetek fel a gyanúsaként számon tartott személyek listájára.

1. sz. ábra. A levelek válogatásának folyamata.

örvendtek a GZNB munkatársai körében. Gustav Spann szavaival „mesteri megközelítést” alkalmaztak, és a gyanúsnak ítélt információk kitakarásához olyan anyagokat használtak, amelyek nem tértek el a levelek megírásához használt eredeti anyagoktól. Így a kitakart részek beolvadtak egy grafit- vagy tintaalapú háttérbe, amelyhez különböző színeket és árnyalatokat használtak fel, s így olvashatatlaná váltak. A GZNB vezetői büszkéek voltak arra, hogy más, ellenséges országok (például Oroszország) ritkán voltak képesek ilyen szofisztikált módon anonimizálni az elfogott leveleket, amelyek így időnként olvashatóak maradtak a címzett számára.⁴²

Kezdetben a GZNB hagyományos cenzori feladatokkal foglalkozott, mindennekelőtt az információáramlás ellenőrzésével. Azonban az a tény, hogy minden hadifogolylevél átment a kezükön, rendkívül jó lehetőséget teremtett számukra ahhoz, hogy értékes információkat gyűjtsenek és értékeljék a levelekben foglaltakat. A használhatónak ítélt információk kiszűrése mellett (például a Česká družina megalkulásáról 1914-ben vagy járványokról és élelmiszerhiányról Oroszországban) a cenzorok egyre több alkalommal készítettek átfogó jelentéseket az összegyűjtött információk integrálásával és szintetizálásával. Ezen erőfeszítések legfontosabbika

⁴² SPANN, 1971. 126–127.

a háború korai szakaszában az osztrák–magyar hadifoglyok vélt hűségének (és hűtlenségének) kiszűrése volt a levelekben foglaltak alapján.

Cenzúra és a lojalitás kérdése

A háború első hat hónapjában a GZNB egyik legérdekesebb feladata annak felderítése volt, hogy „politikai és katonai szempontból mennyire megbízhatóak” az Oroszországban és Szerbiában őrzött hadifoglyok.⁴³ Ehhez minden nyelvi csoportnak mintákat kellett gyűjtenie és összeszámolnia, hogy összesen hány hadifogly számolt be sérülésekről. A cenzorok célja ebben az esetben az volt, hogy tájékozódjanak azokról az ezredekéről, amelyek „veszélyeztetettek lehetnek a sértetlen hadifoglyok nagy száma miatt”.⁴⁴ Az emögött húzódoó elképzelés az volt, hogy csupán a sérülések indokolhatják egy katona elfogását és menthetik fel a gyávaság vagy hazaárulás esetleges vádjá alól. Azaz, másképpen fogalmazva, az osztrák–magyar hadifoglyok csak egyéni szenvedés árán bizonyíthatták be megkérdőjelezhetetlenül, hogy „hazaszeretetük” nem ingott meg. Dr. Burghard Breitner, a neves sebész és az Osztrák Vöröskereszt Társaság későbbi vezetője a háborús évekre visszatekintő memoárját *Sértetlenül elfogva* (*Unverwundet gefangen*) címmel adta ki, utalva az általa becstelennek tartott gyakorlatra.⁴⁵ Azt azonban fontos hozzátennünk, hogy ez a felfogás minden seregben gyakori volt az I. világháború alatt. A kanadai történész, Jonathan Vance mutatott rá arra, hogy a háború alatt a brit hadsereget áthatotta az a „19. századi katonai ethosz, amely szerint az elfogadás kizárólag a katona saját, személyes hibájából következhetett be.”⁴⁶ Ez a gondolat elválaszthatatlanul összeforrt a személyes és kollektív harciasság (a sokat emlegetett „offenzívakultusz”) eszméjével, valamint a kortárs kultúrában gyökerező képzetekkel a hév és a férfiaság összetartozásáról.⁴⁷

A sérülések tehát perdöntő bizonyítéknak számítottak az egyes hadifoglyok lojalitásával és patriotizmusával kapcsolatban. A hadvezetés szemében azonban a sérülések sokkal inkább számítottak kollektív, mint egyéni szinten. A cenzorok által készített jelentések ezért a „*sérült hadifoglyoknak a hadseregben szolgáló nemzeti-ségek közötti arányát hangsúlyozták*”.⁴⁸ 1914 decemberében a GZNB a következő arányokat jegyezte fel:⁴⁹

⁴³ ÖStA KA AOK (1914/1915), GZNB, Karton 3726, Akte 44. 3.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ BREITNER, 1921.

⁴⁶ VANCE, 1994. 26. A vezérkar bűnbakkereső magatartásáról lásd: RACHAMIMOV, 2002. 1. fejezet. Lásd még: TUNSTALL, 1993. 7–8. fejezet, PLASCHKA, 1965.

⁴⁷ Lásd: KEEGAN, 1998. 2. fejezet; WINTER, 1988.

⁴⁸ ÖStA KA AOK, GZNB, Karton 3728., Akte 1385. A GZNB a nyelvet használta a levélírók nemzeti-ségi hovatartozásának megítélésére. Bár ez a legtöbb esetben valószínűleg nem okozott problémát, előfordulhattak hibák. Voltak ugyanis olyan hadifoglyok, akik több nyelven beszéltek folyékonyan, és gyakran váltogatták őket. Voltak azonban olyan nyelvek is, mint például a magyar és a jiddis, amelyek használatát inkább kerülték. Az előbbi azért, mert viszonylag kevés orosz cenzor értett magyarul, ez pedig a levelek célba juttatását hátráltatta, az utóbbit pedig azért, mert az orosz hatóságok tiltották a használatát.

⁴⁹ ÖStA KA AOK, GZNB, Karton 3728., Akte 1385.

Nemzetiség	Arány
Német	~ 85%
Lengyel	~ 85%
Szlovák	~ 90%
Szlovén	~ 80%
Olasz	~ 70%
Magyar	~ 95%
Rutén	~ 70%
Szerb	~ 30%
Cseh	~ 50% (a korábbi hónapokban 30%)
Román	~ 95%

2. sz. táblázat. A sérült hadifoglyok arányai az egyes nemzetiségek között.

Nem szabad szem elől tévesztenünk azonban azt, hogy ezek és a cenzorok által a háború első hat hónapjában készített hasonló statisztikák szinte minden esetben túlzóak. A mintavétel alapjául szolgáló levelek száma egyrészt meglehetősen alacsony volt, másrészt komoly ellentmondás mutatkozik a sérültek igen magas aránya és a hadifoglyok halálozási rátái között. A hivatalos osztrák statisztikák szerint az Oroszországban fogva tartott katonák halálozási aránya a teljes időszakra vetítve 17,6%, az orvosi ellátás pedig meglehetősen elégtelen volt, különösen a kaotikus első évben.⁵⁰ Nagyon valószínűtlennek tűnik, hogy a hadifoglyok ilyen arányban szereztek komoly sérüléseket, ám mégis túl tudták élni azokat. Inkább arról lehet szó, hogy a levelekben a hadifoglyok eltúlozták a sérüléseik súlyosságát, hogy ezzel is hangsúlyozhassák a hazaszeretetüket és a férfiasságukat, és ezt akár az állami megtorlástól való félelem is motiválhatta. A túlzó állítások megfogalmazását bizonyos nemzetiségek, például a magyarok, fontosabbnak érezheték, mint mások, mindent összevetve azonban ennek igen kis jelentősége lehetett akkor, amikor a fogságba kerülés magyarázatát keresték. A császári és királyi sereg katonái a legtöbb esetben akkor kerültek fogságba, amikor teljes frontszakaszok omlottak össze, és a katonák nem rendelkezhettek saját sorsuk felett.⁵¹

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a cenzorok az egyes nyelvi csoportokon belül törekedhettek arra, hogy a saját nemzetiségükhöz tartozó katonákra ne terelődessen gyanú, és ennek érdekében megpróbálhatták kedvező fényben feltüntetni őket. Ezt jól illusztrálhatják például az oroszországi cseh hadifoglyok levelei alapján készített becslések. 1914–1915 telén az A jelű cseh cenzori csoport vezetője, Dr. Kolinsky két alkalommal kísérelte meg a sérült cseh katonák statisztikáinak újrakontextualizálását. Először 1914 decemberének közepén, amikor a fent rögzített

⁵⁰ WEILAND–KERN (HG.), 1931. Statisztikai melléklet.

⁵¹ Az első orosz offenzíva alatt nagyjából 100,000, Przemysl erődjének ostromakor 119,000, és a szerencsétlen kimenetelű fekete-sárga offenzíva során (1915. augusztus 26. – október 13.) 100,000 osztrák–magyar katona esett fogságba. Az 1916-os Bruszilov-offenzíva során ez a szám nagyjából 300–380,000 volt. A Kárpátokban tapasztalt extrém időjárás miatt nem tisztázott, hogy hány hadifogly került ki az osztrák–magyar téli offenzíva (1915. január 23. – 1915. április 30.) alatt elvesztett 793,000 ember közül. Csak 1915. február 27-én 40,000 embert jelentettek elveszett-ként a második és harmadik hadseregből, akiket vagy az ellenség fogott el, vagy pedig a hóba fulladtak. Ennek kimerítőbb tárgyalásához lásd: RACHAMIMOV, 2002. 1. fejezet.

arányokat próbálta meg korrigálni, azt állítva, hogy az oroszországi cseh hadifoglyok aránya nem 50%, hanem 60%, valamint, hogy a sértetlen katonák népfelkelő zászlóaljához tartoztak és így nem reprezentálták megfelelően a cseh katonaság egészét. A második, és ennél komolyabb kísérletre 1915 márciusában került sor, amikor Kolinsky sértetlen cseh hadifoglyok leveleit gyűjtötte össze, amelyekben az elfogatásuk körülményeiről tudósítanak. Érvelése szerint ezek a levelek bizonyítják, hogy „bár ezek a katonák egészségesen és sértetlenül kerültek az ellenség kezére, a körülmények azt sejtetik, hogy az utolsó pillanatig hőiesen küzdöttek”.⁵² Ez utóbbiért azonban Kolinsky levélbeni megrovásban részesült a GZNB vezetőjétől, Theodor Primavesi őrnagytól, aki megerősítette a felsővezetésben élő ítéleteket a csehekkel szemben. „Kísérlet történt arra” – írta Primavesi – „hogy ezt a nemzetet [t. i. a cseheket] erényesként tüntessék fel, notórius ausztrófób cselekedeteiket pedig egyéni agitátorok munkájaként... Az igazság azonban az, hogy egyáltalán nem találunk német, horvát vagy magyar katonákat az ellenséges táborok szolgálatában. Ezek a katonák inkább éheznének és halálnak meg, minthogy hagyják magukat elfogatni a halálos ellenségeink által.”⁵³ Levelében Primavesi minden bizonnyal afeletti dühét juttatta kifejezésre, hogy a csehek megalakították a saját katonai egységüket Česká družina néven az Osztrák–Magyar Monarchia ellen. 1915 tavaszán azonban a cseh egységhez mindösszesen néhány száz katona csatlakozott, akiknek többsége cseh felmenőkkel rendelkező oroszok, nem hadifoglyok közül került ki.⁵⁴ Ez a csehellenes előítélet fejeződött ki Primavesi 1915 márciusi jelentésében is, amelyben arról írt, hogy „visszataszító az, hogy van egy nemzet, amely megingatja a közismerten dinasztiahű, bátor és lojális hadseregünk struktúráját; mindezt már az elmúlt években folytatott aknamunka is igazolja”.⁵⁵

A kérdést azonban ez a megrovás nem oldotta meg, 1915 első hónapjaiban ugyanis jelentősen megnőtt a cenzúra által észlelt, sértetlenül fogságba eső magyar katonák száma.⁵⁶ Ennek eredményeképp a cenzori hivatal három lehetőség közül választhatott: hűtlennek bélyegzi a magyarokat, újraértékeli a cseh hadifoglyokkal kapcsolatos álláspontját, vagy elválasztja a sérültség és sértetlenség kérdését a lojalitás kérdésétől. Mivel 1915 tavaszáról hiányoznak az adataink, levonhatjuk azt a következtetést, hogy a GZNB a harmadik opciót választotta, és a továbbiakban eltekintettek a módszer alkalmazásától. Primavesi jelentésében azonban merész kísérletet tett annak megmagyarázására, hogy „a sértetlen [magyar] hadifoglyok nagy száma miért nem áll összefüggésben a már bizonyított katonai erényeikkel”.⁵⁷ Meglehetősen ironikus azonban, hogy ennek bizonyításához Kolinsky módszerét követte, feltárva az olyan magyarázó körülményeket, mint az éhség, a hideg időjárás, a megfelelő ruházat vagy a lőszer hiánya.⁵⁸

⁵² Böhmische Zensurgruppe A, 7. Spezialbericht: Einige Schilderungen über die Situation bei der Gefangennahme. ÖStA KA AOK (1914/1915), GZNB, Karton. 3726., Akte 630.

⁵³ Uo. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁴ A Cseh Légio történetéhez lásd Josef Kalvoda nagyszerű áttekintését: KALVODA, 1983.

⁵⁵ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3728., Akten 1385., Section E-3.

⁵⁶ Mivel magyar nyelvű levelek viszonylag kis számban kerültek a cenzorok elé, nem világos, hogy milyen adatok vagy módszer alapján jutottak erre a következtetésre (családnevek, származási hely stb.). Vö. ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3728., Akte 1385., Section E-3.

⁵⁷ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3728., Akten 1385., Section E-3.

⁵⁸ Arról, hogy az osztrák–magyar hadifoglyok hogyan látták és értelmezték az elfogatásuk körülményeit, lásd: RACHAMIMOV, 2002. 1. fejezet.

A GZNB számára további két motívum jelentett orientációs pontot a hadifoglyok patriotizmusának bizonyításához: a császár/király dicsérete a levelekben, valamint az ellenség iránt érzett gyűlölet kifejezése. Mindkét motívum nagy számban került elő azokban a „patrióta levelekben”, amelyeket a GZNB 1915–1916 folyamán gyűjtött.⁵⁹ Ennek jó példája a lengyel anyanyelvű Jakob Skiba levele, amit a Perm városa melletti munkaszolgálatból küldött 1916. augusztus 16-án:

„Két nap múlva ünnepeljük 'régi mesterünk' születésnapját. Így hívjuk a császárukat. Szeretnénk valamiféle ünnepséget rendezni a tiszteletére, de nem tudjuk, hogy engedélyt kapunk-e rá. Szeretet és hódolat illeti az uralkodónkat, aki életét a béke megőrzésére tette fel. Ausztria minden polgára szereti régi mesterét, és még az oroszok is tisztelettel ejtik ki a nevét. Az egész életét végigkísérte a szenvedés olyan bűnökért, amelyeket el sem követett. Nekünk, lengyeleknek, különleges okaink vannak arra, hogy szeressük és becsüljük őt. Lengyelország orosz részeit kisémmizték, elvették az ingatlanainkat és nem beszélhetünk vagy énekelhetünk az anyanyelvünkön. Csak Ausztriában élvezhetünk teljes szabadságot.”⁶⁰

Önmagában az a tény, hogy a cenzorok elvárták a foglyoktól az uralkodó szeretetét és az ellenséggel szemben táplált ellenérzéseket, nem meglepő. Ezeken a széles körben elfogadott motívumokon kívül azonban voltak más jelei is annak az egyes nyelvi csoportokon belül, hogy valaki „hazafi” volt. Ezek összehasonlítása rámutat az egyes nemzetiségekkel szembeni igen különböző elvárásokra. Ez leginkább a magyar és lengyel, valamint a cseh és szlovák hadifoglyok közötti különbségtételben volt tetten érhető.⁶¹ Míg a magyarok és lengyelek császárhűsége vehető volt a nacionalizmussal, addig a csehek és szlovákok esetében három szigorúan vett jelzője lehetett a patriotizmusnak: az uralkodó szeretete, az ellenség gyűlölete és a hadifogság élménye felett érzett szorongás. Tehát a lengyel tiszt, Seweryn Kisilewski a GZNB elvárásai szerint patriótának számított még akkor is, ha leveleiben ábrándozva írt hazájáról mint a „jövőbeli Lengyelországról... az örök szenvedőről... aki csak a végső győzelemre vár, hogy visszaszerezhesse hazája elvesztett szabadságát”.⁶² E példával szembeállítható az az eset, amikor a GZNB nem volt képes kiszűrni a cseh nemzeti érzések és a dinasztikus patriotizmus összhangját. A csehek által írt „patrióta levelek” közé olyan küldeményeket válogattak, amelyekben íróik csupán mentegetőző megfogalmazásokra szorítkoznak. Ilyen volt például a cseh Havlíček levele, amelyet 1915 júniusában írt menyasszonyának, Rosa Jandl-nak:

⁵⁹ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Kart. 3731., Akte 1746. Ezeket a leveleket valószínűleg propagandacélokkal gyűjtötték egybe.

⁶⁰ Meldung von 17. Oktober 1916. Polnische Zensurgruppe. ÖStA KA AOK, GZNB, Kart. 3731., Akte 1746. 1. sz. levél.

⁶¹ Érdekes módon a GZNB aktái nem tartalmazzak „patrióta leveleket” német nyelven. A levelek között van magyar, ukrán, lengyel, cseh, szlovák és néhány szlovén és szerb nyelvű is. Azt azonban nem lehet tudni, hogy születtek-e más nyelvű levelek, vagy csak azért nincsen nyomuk, mert nem őrizték meg őket.

⁶² Kostroma, Kgf. Offizier Seweryn Kisielweski an Sofie Kisielewska in Krakau, 22 November 1915. ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3731., Akte 1746.

„Igazán irigylem azokat a bajtársakat, akik elég szerencsések voltak ahhoz, hogy meghaljanak a hazáért, de nem volt más lehetőségem arra, hogy megmeneküljek ebből a szörnyű helyzetből. Szörnyen érzem magam, amiért elveszítettelek, hiszen sosem adnád a kezdetet egy olyan embernek, aki engedte, hogy elfogják. Sajnálom, hogy megmenekültem a golyózápor elől, és hogy egyetlen golyó sem talált el.”⁶³

A legáruzkodóbbak azonban talán a szlovák nyelvi csoport vezetőjének megfigyelései a hozzá tartozó hadifoglyok patriotizmusáról: *„A szlovák tudja, hogy egy igazságos célért és uralkodójáért küzd, gyermeki és alázatos lelke meg van győződve arról, hogy Isten nem hagyja majd magára ebben az igazságos küzdelemben. Tudja továbbá, hogy [...] a legnagyobb áldozatokat kell hoznia; úgy fogja fel a helyzetet, mint egy keresztény mártír, beletörődéssel fogadva az igazságos és szent célunkat, mint egy mélységesen hívő ember, aki hisz a saját lelke halhatatlanságában [...]”*⁶⁴ A „patriotizmus” a magyarok és lengyelek esetében tehát egy sokkal szélesebb és rugalmasabban alakítható fogalom volt, mint a csehek és szlovákok esetében. Sokkal több véleményt és identitást olvaszthatott magába és jelölhette ki azok helyét a soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchián belül. A csehek és szlovákok esetében a „patriotizmus” egy rugalmatlan és korlátozó koncepciót jelentett, amely érvénytelenítette a nemzeti identitásukat és véleményüket.⁶⁵

Ahogy a fentiekben már utaltam rá, a háború alatt a GZNB listázta azokat a hadifoglyokat és viselkedésmódokat, amelyeket különösen kifogásolhatónak vagy gyanúsnak gondolt. Ezek lehettek hadifoglyok, akik Habsburgellenes egységeknél önkénteskedtek vagy támogatták az antantot és a különféle irredenta ügyeket.⁶⁶ Olyan hadifoglyok is felkerültek a listára, akik szóbeli sértéseket fogalmaztak meg az uralkodóval szemben (ezeket a cenzorok gyakran „túl durvának” ítélték ahhoz, hogy megismételjék őket írásban), de olyanok is, akik gyanús gazdasági ügyletekbe bonyolódtak (például azok, akik azzal dicsekedtek, hogy *„tíz aranygyűrű került a birtokukba”*) vagy magasabb béreket követeltek az őket fogva tartó oroszoktól. Bár a cenzorok nem ítélték minden kihágást vagy véleményt egyformán súlyosnak, az állam szemében azonban mindegyik „szabálysértőt” nemkívánatossá tették, mindezt pedig a háború utáni felelősségre vonásnak kellett követnie.

A „gyanúsnak” minősített levélgyűjtemények egyik leglenyűgözőbb példája az az akta, amely 411 levelet tartalmaz hadifoglyoktól, akik orosz nőkkel folytattak

⁶³ ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Karton 3731., Akte 1746.

⁶⁴ Patriotische Briefe der slovakischen Kriegsgefangenen. ÖStA KA AOK (1915), GZNB, Kart. 3731., Akte 1746., 1.

⁶⁵ A cseh cenzorok számára valószínűleg felfoghatatlan volt, hogy a cseh nemzeti érzelm megnyilvánulásainak motívumait a vezérkar pusztán szeparatizmusként és hűtlenségként tudta értékelni. Ebben a kontextusban kevésbé számított, hogy 1917 májusáig az Oroszországban fogva tartott cseh anyanyelvű katonáknak csak egy csekély töredéke (7273 a feltételezett 250,000-ból, tehát 2,9%) jelentkezett önként a Cseh Légióba, és kötelezte el magát egyértelműen a különálló cseh állam mellett. (KALVODA, 1983. 223.)

⁶⁶ Lásd például Antonio Vedovalli 1915. július 30-án kelt olasz nyelvű levelét, amelyet Omszkból írt Erminia Vedovallinak a dél-tiroli Breguzzóba: *„Ezek a barbár németek kétségtelenül szenvedést hoztak rád. De csak az Isten tudja, hogy büntethetnének ezeket a kutyaakat. A barátommal arra várunk, hogy elszállítsanak minket az új hazánkba, a napos és szeretett Olaszországba, ahol toborozni fogok és talán harcolni az arrogáns németek ellen, és talán a falvainkat is felszabadítjuk.”* ÖStA KA AOK (1916), GZNB, Karton 3742., Akte 3880/1., p. 2.

viszonyt, és a küldeményeikben kifejezésre juttatták a házassági szándékaikat.⁶⁷ A leveleket nagyrészt szláv anyanyelvű (cseh, lengyel, ukrán), valamint zsidó katonák írták. A szlovén N. Pongratschitsch a következőket írta édesanyjának Stájerországba: „Találtam magamnak egy kis feleséget, akit el is vettem itt Oroszországban. Hazatérek, hogy láthasd az orosz mostohalányodat. Kérlek mondd meg Haninak, hogy ne gondoljon rám többet, mert sok mindent hallottam róla.”⁶⁸ Egy másik levélben Klaudia Andrejeva írt Omszkból az észak-csehországi dolní slivnói Josef Srb-nek 1916. szeptember 22-én:

„Áldott legyen Jézus Krisztus!

Sajnálattal értesítem a következő rossz hírekről. Fia, Josef, áttért az ortodox keresztény hitre, mert el akart venni engem, egy orosz, feleségül. A békekötésig nem köthettünk házasságot, ezért úgy döntöttünk, hogy várunk. Eközben megszületett a közös gyermekünk. Isten akaratából halálos betegség ért minket utol, amelyben elvesztettük Josefet, s így itt maradtam a gyermekével, anyagi javak nélkül. Krisztus és a Szűzanya nevében kérjük, hogy bocsásson meg a fiúnak, és ne tagadja meg a gyermeke támogatását. A gyermek nem büntethető a mi kihágásunkért. Kérem, oroszul írjon. Nagyon szeretem a gyermeket, és soha nem fogom elhagyni [...] A gyermeket Vladimir névre kereszteltük.”⁶⁹

A zsidó hadifoglyok esetében a helyi nőkkel folytatott viszonyok az osztrák-magyar zsidó katonák és a helyi zsidóság között létesített szoros kapcsolatok miatt alakultak ki. Avigdor Hameiri héber nyelvű emlékirataiban részletesen beszámolt arról, hogy a zsidó családok hogyan „fogadtak örökbe” egyes hadifoglyokat, és látták őket vendégül ünnepek alkalmával és közös szombati étkezésekkor.⁷⁰ Ezek a kapcsolatok néha eljegyzéseket és házasságokat eredményeztek. Ennek jó példája R. Judkowycz esete, aki a következőket írta Rachela Lea Freundnak Przemyszlbe: „Eljegyeztem magam egy jó házból való, nagyon művelt lánnyal, akivel együtt is élek, és az emberek nagyon jól bánnak velem.”⁷¹ Adele Schwarzbach pedig azt tanácsolta az Omszk melletti Simnikben raboskodó testvérének, hogy „ha találsz ott egy szép lányt, hozd vissza. Ha azonban lehetőséged van a házasságra is, élj vele és maradj ott.”⁷² A cenzorok számára bizonyos szempontból egyértelmű volt, hogy ezek a kapcsolatok nem számítottak sem politikai, sem katonai cselekedeteknek. Még a GZNB vezetőjénél is érdeklődtek arról, hogy létezik-e olyan osztrák törvény, amely tiltja

⁶⁷ A levelek nyelvi megoszlása a következőképpen alakult: 199 cseh (47%), 73 lengyel (17,5%), 55 német (13%, ezek közül többet zsidó hadifoglyok küldtek), 31 ukrán, 14 szlovák, 12 szerb, 10 orosz, 8 magyar, 3 román, 3 szlovén és egy-egy horvát, olasz és jiddis.

⁶⁸ A nevek helyesírása az eredeti cenzori jelentésekben használt írásmódot követi (tehát Pongratschitsch Pongračić helyett). Vö. Sonderbericht September 21. 1916. Slovenische Zensurgruppe, ÖStA KA AOK (1916), GZNB, Karton 3745., Akte 4117/1.

⁶⁹ Russische B. Gruppe, Gruppenleiter Hermann Safir, „Spezialbericht: Eheschliessung und Tod eines österr. kgf. in Russland. ÖStA KA AOK (1916), GZNB, Kart. 3745., Akte 4117/4.

⁷⁰ HAMEIRI, 1932.

⁷¹ Zensurgruppe Deutch C., Gruppenleiter Oblt. Beran, March 12 1917. ÖStA KA AOK (1916), GZNB, Kart. 3745., Akte 4117.

⁷² Uo.

a hasonló kapcsolatokat.⁷³ A házasságok növekvő száma 1916 és 1918 között, és az ennél jóval nagyobb arányban létesített házasságon kívüli kapcsolatok azonban a cenzorok szemében kihágást jelentettek, amit a „hazából való szökés” (*Vaterlandsflucht*) névvel illették. Sőt mi több, a levelekben kifejezett érzések jól jelezték a vágyódást a háború befejezése és a normalitáshoz való visszatérés iránt. Éppen ezért a GZNB egészen a háború végéig nyomon követte a hadifoglyok által Oroszországban kötött házasságokat, és jelentette azokat a megfelelő hatóságoknak. Ludwig Vacek esete például egészen 1918. október 26-ig, két nappal az első Csehszlovák Köztársaság kikiáltása előttig foglalkoztatta a bécsi hadügyminisztérium és a prágai helytartóság hivatalnokait.⁷⁴

Az egyre kaotikusabbá váló oroszországi helyzet 1917–1918 folyamán magával hozta a hadifogolytáborok lazább ellenőrzését, így lehetőség nyílt a katonák és az orosz lakosság közötti intenzívebb kapcsolatok fenntartására.⁷⁵ Ez a nyugodtabb légkör egyúttal azt is jelentette, hogy megkezdődött a hadifoglyok toborzása a Habsburgellenes egységekbe, valamint a hadifoglyok és a szocialista szervezetek kapcsolatának szorosabbra fűzése. Azt követően, hogy a hadi cenzúra 1917 előtt már kiterjesztette a „hütlenség” fogalmát, meglehetősen aggodalommal figyelte ezeket a fejleményeket. A hadifoglyok leveleinek és véleményük kifejezésének nyíltabbá válása, *„mintha nem létezne cenzúra és megtorlás”* – ahogy a cseh nyelvű levelekért felelős cenzor, Carl Ritter von Eisenstein írta lesújtva – megerősítette a már korábban is létező feltételezéseket az egyes foglyok megbízhatóságával kapcsolatban.⁷⁶ Max Ronge tábornok, a Nyilvántartó Iroda vezetője úgy látta, hogy rendkívül nagyszámú hadifogoly fertőződött meg Oroszországban a „bolsevik vírussal”, és figyelmeztetett arra, hogy *„ami a hadifoglyokat hazatértükkor várja, az nem örömteli fogadtatás lesz, hanem a szív és lelkiismeret alapos vizsgálata”*.⁷⁷

Tehát amikor az osztrák–magyar foglyok elkezdtek visszatérni Oroszországból 1917–1918 telén, egy olyan rendszert állítottak fel a hazatérő katonák fogadására, amely egyben a „megelőzés céljait szolgáló” politikai eszköz is volt.⁷⁸ Mielőtt a katonák négyhetes eltávozásra mehettek, „fogadóállomásokon” kellett vizsgálatnak alávetniük magukat, és legalább két hetet el kellett tölteniük orvosilag előírt karanténban, valamint egy tíznapos kötelező „visszanevelésen” (*disziplinäre Nachschulung*) kellett részt venniük, szolgálatra kellett jelentkezniük a tartalékos egységeiknél és – a visszatérés legfontosabb elemeként – „igazolási eljárások” keretében számot kellett adniuk a fogság alatti viselkedésükről. A katonák csak az alapos átvilágítást követően mehettek eltávozásra. Gottfried von Scotti megalázónak érezte ezt a fogadtatást, és ezt meg is osztotta a kihallgatásáért felelős tiszttel: *„úgy érzem, hogy a hazám cserben hagyott”*.⁷⁹ Mindazonáltal még az

⁷³ Böhmisches Zensurgruppe B., 11. July 1916. Uo.

⁷⁴ ÖStA KA AOK, GZNB, Kart. 3745., Akte 4117-A.

⁷⁵ RACHAMIMOV, 2002. 3. fejezt.

⁷⁶ R. v. Eisenstein: Die nationalpolitische Bewegung der Tschechen (Oktoberbericht). Referat XIV/19. 6 November 1917. ÖStA KA AOK (1917), GZNB, Karton. 3755., Akte 4871. 1.

⁷⁷ Idézi: LEIDINGER–MORITZ, 1997. 394.

⁷⁸ WASSERMAIR, 1968; RACHAMIMOV, 2002. 5. fejezet.

⁷⁹ Aufzeichnungen von Obst. Gottfried Scotti über der Kriegsgefangenschaft in Rußland. ÖStA KA NL, Nachlaß Mühlhofer, B/231:16.

Osztrák–Magyar Monarchia hadügyminisztériumának adatai is azt sugallják, hogy viszonylag kevesen követtek Ausztriaellenes magatartást a fogságban: az 1918 májusáig átvilágított 120,272 hadifogoly közül csak 1620 nem tudott számot adni a viselkedéséről; 514 hazatérőt minősítettek „hűtlen viselkedés” miatt gyanúsnak (tehát esetükben nem találtak perdöntő bizonyítékot), és 603 katona dezertált a tartalékos egységeiktől, még mielőtt befejeződhetett volna a kihallgatás – ennek azonban számos oka lehetett.⁸⁰

A hivatalos szervek a hadifoglyokkal szemben táplált félelmeinek és bizonytalanságának rövid- és hosszútávon is voltak következményei. Mindenekelőtt sürgősen megnehezítette a hazatérő hadifoglyok életét, akik 2–4 évet töltöttek el orosz hadifoglytáborokban és azt megelőzően tértek csak haza, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia 1918 őszén szétesett. Továbbá azokat az 1918 tavaszán és nyarán az osztrák–magyar egységek között kitört nagyszabású lázadásokat, amelyekben a hazatérő katonák nagy szerepet játszottak, valószínűleg a hazatérőkkel szemben alkalmazott korlátozó és meglehetősen kemény intézkedések váltották ki. Tehát, ha a lázadásoknak valóban komoly szerepe volt a Monarchia felbomlásában – ahogy a történészek többsége véli –, kitörésüket mindenekelőtt az osztrák–magyar katonai hatóságok köreiben uralkodó tévedéseknek és félelmeknek kell tulajdonítanunk.⁸¹ Ezek a félelmek a háború előtti, bizonyos nemzetiségekkel szemben táplált előítéletekből, valamint abból fakadtak, ahogyan a GZNB cenzorai az oroszországi hadifoglyok véleményét és viselkedését értelmezték. A további okok közé sorolható még, hogy a GZNB által a hadifoglyoktól elvárt ideális viselkedés, a „patriotizmus” igen szűk és a „hűtlenség” meglehetősen tág definícióinak értelmében, a passzivitásban, az önfeláldozásban és a hivatalos szlogenek ismételtetésében merült ki. Ez a hozzáállás azonban szembement azzal a négyévtizedes törekvéssel, hogy – Eric Hobsbawm szavaival élve – „az alattoalókból polgárokat” formáljanak és elnyerjék az állam iránti hűségüket.⁸² Mindez ahhoz vezetett, hogy a cenzorok nem voltak képesek megfelelően felismerni a Monarchiához való valódi kötődés kifejeződését a levelekben.⁸³ alulbecsülték azt az erőteljes gyászt, amely Ferenc József 1916 novemberében bekövetkezett halálakor kifejezésre jutott, ahogyan a hadifoglyok által megfogalmazott, a fogságban tapasztalt körülmények javításával kapcsolatos konstruktív javaslatokkal szemben is bizonytalanok voltak. A legfontosabb azonban talán az, hogy súlyosan eltúlozták az oroszországi hadifoglyoknak a Monarchia ellen önként vállalt küzdelemre való hajlandóságát már azt megelőzően is, hogy ez ténylegesen problémává vált volna. Mindezek következtében, bár a háború alatt a GZNB egy rendkívül szofisztikált hírszerző hivatallá nőtt ki magát, mégsem tudott kibújni az előre kialakított elképzelések és előítéletek béklyójából.

A szöveget fordította: Kovács Janka

⁸⁰ WASSERMAIR, 1968. 87–88.

⁸¹ LEIDINGER–MORITZ, 1997; HERWIG, 1997. 364–373; RAUCHSTEINER, 1993. 24. fejezet; PLASCHKA–SUPPAN–HASSELSTEINER (Hg.), 1974. 2. kötet.

⁸² HOBBSBAWM, 1990. 88.

⁸³ RACHAMIMOV, 2002. 6. fejezet.

*Felhasznált irodalom és rövidítések***Levéltári források**

ÖStA KA	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv
AOK GZNB	Armeeoberkommando Gemeinsames Zentralnachweissbureau des Roten Kreuzes-Auskunfstelle für Kriegsgefangene
NL	Militärische Nachlässe, 231 (B) Mühlhofer, Franz.

Nyomtatott források és szakirodalom**APPLEGATE**

- 1990 APPLEGATE, Celia: *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*. Berkeley, CA, University of California Press, 1990.

BECKER

- 1985 BECKER, Jean-Jacques: *The Great War and the French People*. Leamington Spa, Berg Publishers, 1985.

BLOCH

- 1933 BLOCH, Marc: Réflexions d'un historien sur les fausses nouvelles de la guerre. *Revue de synthèse historique*, 33. (1921) 13–35.
- 1988 BLOCH, Marc: *Memoirs of War, 1914–1915*. Transl.: FINK, Carole. Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

BREITNER

- 1921 BREITNER, Burghard: *Unverwundet gefangen: Aus meinem sibirischen Tagebuch*. Wien, Rikola Verlag, 1921.

CONFINO

- 1997 Confino, Alon: *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany and National Memory, 1871–1918*. Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press, 1997.

DAVIS

- 1983 DAVIS, Gerald H.: The Life of Prisoners of War in Russia, 1914–1931. In: *Essays on World War I: Origins and Prisoners of War*. Eds.: WILLIAMSON, Samuel – PASTOR, Peter. New York, NY, Columbia University Press, 1983.

DEÁK

- 1990 DEÁK István: *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918*. New York, NY – Oxford, Oxford University Press, 1990.

FERGUSON

- 1998 FERGUSON, Niall: *The Pity of War: Explaining World War I*. New York, NY, Basic Books, 1998.

FOUCAULT

- 1979 FOUCAULT, Michel: *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York, NY, Vintage Books, 1979.

FRTZSCHE

- 1998 FRTZSCHE, Peter: *Germans into Nazis*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1998.

HAMEIRI

- 1932 HAMEIRI, Avigdor: *Begehenom shel Mata*. Tel Aviv, [K. n.], 1932.

HAYES

- 1937 HAYES, Carlton: *Essays on Nationalism*. New York, NY, The Macmillan Company, 1937.

HERWIG

- 1997 HERWIG, Holger: *The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914–1918*. London, Arnold, 1997.

HOBBSAWM

- 1990 HOBBSAWM, Eric: *Nationals and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

HOWARD

- 1975 HOWARD, Michael: *War in European History*. Oxford, Oxford University Press, 1975.

HUBERTUS

- 1995 HUBERTUS, Jahn: *Patriotic Culture in Russia during World War I*. Ithaca, NY, Cornell University Press, 1995.

JÁSZI

- [1929] JÁSZI Oszkár: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, IL, University of Chicago Press, 1964.

KALVODA

- 1983 KALVODA, Josef: Czech and Slovak Prisoners of War during War and Revolution. In: *Essays on World War I: Origins and Prisoners of War*. Eds.: WILLIAMSON, Samuel – PASTOR, Peter. New York, NY, Columbia University Press, 1983. 215–238.

KEEGAN

- 1976 KEEGAN, John: *The Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*. London, Jonathan Cape, 1976.
- 1993 KEEGAN, John: *A History of Warfare*. New York, NY, Vintage Books, 1993.
- 1998 KEEGAN, John: *The First World War*. London, Hutchinson, 1998.

KLEVANSKII

- 1965 Klevanskii, A.: Voennooplennnye tsentral'nykh derzhav v tsarskoi i revolyutsnoi Rossii. In: *Internationalisty v boyakh za vlast' Sovietov*. Ed.: BIRMAN, M. Moscow, [K. n.], 1965.

KOHN

- 1964 KOHN, Hans: *Living in a World of Revolution: My Encounters with History*. New York, NY, Trident Press, 1964.

LAVSKY

- 2002 LAVSKY, Hagit: Leumiut Bein Teoria le-Praktika: Hans Kohn ve-Hazionut. *Zion*, 67. (2002) 2. sz. 189–212.

LEIDINGER-MORITZ

- 1918 LEIDINGER, Hannes – MORITZ, Verena: Österreich-Ungarn und die Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft im Jahr 1918. *Österreich in Geschichte und Literatur*, 41. (1997) 385–403.

PLASCHKA

- 1964 PLASCHKA, Richard: Zur Vorgeschichte des Überganges von Einheiten des Infantrieregiments Nr. 28. an der russischen Front 1915. In: *Österreich und Europa: Festschrift für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag*. Wien–Graz, Institut für Österreichische Geschichtsforschung – Wiener Katholische Akademie, 1965.

PLASCHKA-SUPPAN-HASELSTEINER (Hg.)

- 1974 PLASCHKA, Richard – SUPPAN, Arnold – HASELSTEINER, Horst: *Innere Front: Militärassistenten, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie*. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 1974.

RAABL-WERNER

- 1931 RAABL-WERNER, Heinrich von: Österreich-Ungarns offizielle Kriegsgefangenenfürsorge. In: *In Feindeshand: Die Gefangenschaft im Weltkrieg in Einzeldarstellungen*. Hg.: WEILAND, Hans – KERN, Leopold. Wien, Bundesvereinigung der ehemaligen österreichischen Kriegsgefangenen, 1931. 324–331.

RACHAMIMOV

- 2002 RACHAMIMOV, Alon: *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*. Oxford–New York, NY, Berg Publishers, 2002.

RAUCHSTEINER

- 1993 RAUCHSTEINER, Manfred: *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Graz, Styria Verlag, 1993.

ROTHENBERG

- 1976 ROTHENBERG, Gunther: *The Army of Francis Joseph*. West Lafayette, IN, Purdue University Press, 1976.

ROZENBLIT

- 2001 ROZENBLIT, Marsha: *Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria during World War I*. Oxford–New York, NY, Oxford University Press, 2001.

SPANN

- 1971 SPANN, Gustav: *Zensur in Österreich während des I. Weltkrieges 1914–1918*. Doktori disszertáció, Bécsi Egyetem, 1972.

TUNSTALL

- 1993 TUNSTALL, Graydon: *Planning for War against Russia and Serbia: Austro-Hungarian and German Military Strategies, 1871–1914*. New York, NY, Columbia University Press, 1993.

VANCE

- 1994 VANCE, Jonathan: *Objects of Concern: Canadian Prisoners of War through the Twentieth Century*. Vancouver, UBC Press, 1994.

WASSERMAIR

- 1968 WASSEMAIR, Otto: *Die Meutereien der Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft bei den Ersatzkörpern der k. u. k. Armee im Jahre 1918*. Doktori disszertáció, Bécsi Egyetem, 1968.

WEBER

- 1976 WEBER, Eugen: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford, CA, University of California Press, 1976.

WEILAND–KERN (Hg.)

- 1931 WEILAND, Hans – KERN, Leopold (Hg.): *In Feindeshand: Die Gefangenschaft im Weltkriege in Einzeldarstellungen*. Wien, Bundesvereinigung der ehemaligen österreichischen Kriegsgefangenen, 1931.

WINTER

- 1988 WINTER, J. M.: The General's War. In: Uő: *The Experience of World War I*. London, 1988. 70–101.

WOLOCH

- 1994 WOLOCH, Isser: *The New Regime: The Transformations of the French Civic Order 1789–1820s*. New York, NY, W. W. Norton & Company, 1994.

ZEMAN

- 1961 ZEMAN, Z. A. B.: *The Break-Up of the Habsburg Empire 1914–1918: A Study in National and Social Revolution*. London, Oxford University Press, 1961. 42–44.